

Резюме

Каріков С.А “Університети Німеччини в часи Реформації”

У статті розглянуто проблему перетворень у німецьких університетах в першій половині XVI ст. Аналізуються погляди діячів німецької Реформації щодо суспільної ролі університетів. Характеризується вплив університетів на діяльність євангелічних початкових і середніх шкіл.

Ключові поняття

Реформація; університет; духовенство; лекція; студент

Summary

Karikov S.A. “The German Universities in the Reformation’s Age”

This article deals with the problem of transformations in German universities in the first half of 16th century. The opinions of German reformers about the social role of the universities are esteemed. The influence of universities on evangelical elementary and secondary schools is characterized.

Key words

Reformation; university; clergy; lecture; student

УДК 94 (430) "15"

Каріков С.А.

УНІВЕРСИТЕТИ НІМЕЧЧИНИ В ЧАСИ РЕФОРМАЦІЇ

Одним з основних завдань Реформації в Німеччині стало перетворення університетів на засадах євангелізму. Воно було обумовлене важливою ідеологічною та культурною роллю, яку ці заклади відігравали у пізньому середньовіччі. Водночас захисники Римсько-Католицької Церкви прагнули зберігти свій вплив на вищу школу.

Проблема реформування університетів у XVI ст. розглядалася німецькими вченими переважно у загальних працях з історії освіти¹. Серед істориків існують різні думки щодо впливу Реформації на вищу школу Німеччини. Дослідники вбачали в євангелічному русі як фактор поступального розвитку університетів², так і безпосередню причину їх тривалого занепаду – як і причину загальної кризи системи освіти Німеччини³. На нашу думку, ця проблема потребує спеціального розгляду з урахуванням численних розбіжностей між різними територіями Німеччини. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 20-х – першої половини 50-х рр. XVI ст. – від появи програмного твору Лютера “До християнського дворянства німецької нації...” до підписання Аугсбурзького релігійного миру. Але для з’ясування характерних рис розвитку університетів у цей час слід найперше проаналізувати ситуацію, що склалася у німецькій вищій школі напередодні Реформації.

Виникнення німецьких університетів було тісно пов’язано із зростанням міст. Їхня потреба в освічених людях спричинила утворення перших вищих шкіл Німеччини у XIV ст.⁴. В їх розвитку були зацікавлені і князі. Так, пфальцграф Фрідріх I Переможний для зміцнення своєї влади прагнув до централізації державного апарата, одним із засобів якої була підготовка освічених чиновників. Гейдельберзький університет, заснований ним у 1386 р., вважається першим вогнищем гуманістичної освіти у Німеччині⁵. На початку XV ст. на території Священної Римської імперії університети діяли у Празі, Відні, Ерфурті, Гейдельберзі, Кельні, Лейпцізі та Ростокі⁶. А напередодні Реформації у німецьких землях існувало вже 15 університетів (до них можна додати Празький і Базельський, які також розташовувалися на території імперії). 9 з цих закладів були засновані у період із середини XV ст. до початку XVI ст.⁷.

На цей час німецькі університети мали міцні зв’язки з міським середовищем. Так, більшість міських лікарів, які здобули освіту на медичних факультетах, походила саме з бюргерства. Подібне явище спостерігалось і серед німецьких юристів того часу⁸. Проте середньовічна система університетської підготовки не приділяла уваги розвитку творчих здібностей студентів. Вона в першу чергу забезпечувала механічне оволодіння комплексом інформації, накопиченої у працях середньовічних “авторитетів”. Та самі ці знання в ряді випадків виявлялися

відірваними від практичних потреб суспільства. Ідеологічне панування Римсько-Католицької Церкви приводило до того, що навчання набуло догматизованих форм, а дослідження опинилося під жорсткою папською цензурою⁹. Усталена форма освіти панувала над її змістом.

Вплив Церкви – носія офіційної ідеології того часу, – природно, відбивався у свідомості викладачів університетів. Так, автор трактату “Про подяку кліру” визнавав доцільним вивчення світських наук та античних авторів лише за наявності у дослідника “доброї мети”. Він вважав найбільшим гріхом і злочином відступництво від католицької віри¹⁰.

В університетах Німеччини пізнього середньовіччя панувала схоластична наука. Однобічний розгляд цього явища був би викривленням історичної дійсності. На певному етапі схоластика здійснила важливий внесок до науки. Проте слід розрізняти схоластів XII - XIII ст., які уважно аналізували проблеми логіки і використовували для обґрунтування християнського вчення праці античних авторів, та їх послідовників – обскурантів¹¹. Саме останні здобули провідні позиції в університетській науці напередодні Реформації.

Вища школа мала і ряд інших проблем. Самостійність середньовічних університетів обмежувалася їх хитким матеріальним становищем. Для свого існування всі вищі школи мали отримувати фінансове забезпечення від влади, яке надавалося у вигляді церковних пребенд або князівських стипендій. Однак ці пожертви були не безплатними. Так, саксонський курфюрст у XV ст. залишив за собою право вилучити свої кошти, якщо не буде добре поінформований про університетські справи¹². Практично нереально було здобути вищу освіту селянам, які матеріально залежали від феодалів і не мали можливості вивчати латину – мову викладання у середньовічних вищих школах Європи. Бурси, які опікувалися малозабезпеченими студентами, могли дати притулок лише одиницям. Наприклад, у кельнській бурсі у середині XV ст. налічувалося тільки 12 школярів, у гейдельберзькій – 6 школярів та 6 магістрів¹³.

Окремі спроби змінити програму середньовічних університетів здійснювались німецькими гуманістами ще до Реформації. Так, Конрад Цельтіс у 1499 / 1500 рр. організував у Віденському університеті колегію поетів та математиків¹⁴. Вплив гуманістів був особливо помітним у викладанні дисциплін на артистичному факультеті – зокрема, риторики¹⁵. Проблема, яку гуманісти так і не вирішили, полягала в тому, як створити широку систему нової освіти, що спиралася б не тільки на ентузіазм талановитих одинаків, але і на серйозну масову підготовку кадрів, і охоплювала б усі факультети.

Уже на початковому етапі Реформації в Німеччині ця необхідність була усвідомлена Мартіном Лютером. Він у творі “До християнського дворянства німецької нації...” (1520) докладно характеризував роль освіти і виховання для розвитку молоді. Лютер відзначав, що жодна – ані папська, ані імператорська – ініціатива не може здійснитися інакше, аніж через посередництво ґрунтовно перетворених університетів¹⁶.

Увага реформатора до діяльності вищої школи видається закономірною. Активними учасниками ранньої німецької Реформації, що була ідейно-теоретичним рухом, стали представники освічених верств суспільства¹⁷. Вони усвідомлювали необхідність реформування університетів, більшість з яких ще відчувало ідейний вплив схоластики. Сам Лютер – викладач Віттенберзького університету – був близько знайомий з недоліками вищої школи.

Виступ Лютера проти університетської системи логічно був пов'язаний із його критикою всіх установ католицизму. Через залежність від владних структур Римсько-Католицької Церкви університети, на думку Лютера, потребували серйозних змін. Для реформатора основний недолік університетів полягав у пануванні в їх програмі “сліпого язичника Арістотеля”¹⁸. На нашу думку, така критика пояснюється не “обскурантизмом” Лютера¹⁹, а тим, що твори Арістотеля в середні віки стали однією з опор схоластики. Саме в цій якості вони відштовхували Лютера, який убачав основу освіти у Священному Писанні.

Разом з тим під час Реформації виявила себе і тенденція повного заперечення університетської освіти. Зокрема, вона була притаманна діяльності професора Віттенберзького університету Андреаса Карлштадта. У боротьбі проти Римсько-Католицької Церкви Карлштадт прагнув спертися на нижчі верстви німецького суспільства. Він стверджував, що прості, неписьменні люди є близькими до Бога і спроможні виконувати всі релігійні функції в общині. Такий підхід позбавляв католицьких священників та євангелічних проповідників з числа вчених-теологів права і можливості бути наставниками віруючих. Тепер для цього потрібно було змінити весь спосіб життя, залишити вчену кар'єру, працювати разом із селянами та ремісниками, проповідувати рідною для них мовою²⁰.

Діяльність Карлштадта та його прибічників важко оцінити однозначно. З одного боку, вона сприяла поширенню ідей Реформації серед широких верств населення, оскільки підірвала вплив Римсько-Католицької Церкви. Порушувалася ієрархічна структура середньовічного суспільства, коли заняття різних соціальних груп жорстко регламентувалися як законами, так і традиціями. Тим самим заклики та дії ідеологів міського руху містили в собі демократичні тенденції. З іншого боку, в них була наявна і критика освіти як такої, якій протиставлялася “народна мудрість”. У творах Карлштадта 1523-1524 рр. Лютер і Меланхтон визначалися як “нові папісти”, а їхня праця щодо створення системи підготовки освічених проповідників Євангелія засуджувалася.

Ідеї Карлштадта знайшли підтримку в середовищі ремісників і селян, а також у окремих гуманістів та реформаторів. У масовій свідомості всі недоліки старої системи освіти, яка підпорядковувалася Римсько-Католицькій Церкві, переносилися на освіту в цілому – адже інших систем поки не існувало. На початку 20-х рр. XVI ст. в Німеччині спостерігався занепад освіти, який знайшов вияв перш за все у масовому припиненні молоддю навчання. Зокрема,

Віттенберзький університет залишило 200 студентів²¹. Замість навчання вони розпочали займатися гірничою справою, торгівлею, ремеслом, підприємництвом²².

Кризова ситуація в освіті змусила Лютера виступити на захист шкіл. Цій темі був присвячений його твір “До радників усіх міст землі Німецької...” (1524), в якому містилися пропозиції реформувати організацію і програму початкових навчальних закладів²³. Хоча безпосередньо про університети у цьому творі Лютера мови не велося, реформувати початкову освіту було значно простіше, спираючися на ті вищі школи, які вже підтримали Реформацію. Тому надалі співробітництво між університетами та школами стало посилюватися.

Про вплив університетів на перетворення початкових та середніх шкіл свідчить уже перший німецький євангелічний церковний статут, який був прийнятий у 1528 р. у Брауншвейзі. Згідно зі статутом, ректором міської школи св. Мартіна мав бути магістр мистецтв, який за необхідності міг також читати проповіді за Священним Писанням²⁴. Таке поєднання обов’язків є промовистим свідченням тісного зв’язку університетів з новими школами та євангелічною церковною організацією. Хоча раніше Лютер наполягав на створенні окремих шкіл для підготовки вчителів та проповідників²⁵, цей задум не міг здійснитися за короткий час. Між тим потреба у вчительських кадрах була невідкладною. Тому діячі Реформації звернулися до університетів як до основних центрів підготовки освічених людей. Цю роль вищої школи усвідомлював і автор Брауншвейзького статуту Йоганн Бугенхаген, який був викладачем Віттенберзького університету.

Безпосередні контакти євангелічних територій Німеччини із центром цього руху – Віттенбергом спостерігалися і на наступному етапі Реформації – у 40-х – першій половині 50-х рр. XVI ст. Так, навесні 1545 р. Рада Брауншвейга звернулася до Меланхтона із проханням запропонувати кандидатуру на посаду ректора школи св. Мартіна. Реформатор відгукнувся на це прохання, порадивши доручити завідування школою магістру Йоганну Пецельту²⁶.

Університети надавали містам Німеччини підтримку і теологічними кадрами. Восени 1545 р. до Брауншвейга був запрошений доктор теології Ніколаус Медлер, який також здобув освіту у Віттенберзькому університеті. Медлер був обраний духовенством Брауншвейга на посаду суперінтендента – голови міської церковної організації. Йому належала ініціатива створити у Брауншвейзі педагогіум – навчальний заклад для підготовки священнослужителів і вчителів. Для викладання сюди у 1547 р. були запрошені Меланхтон і церковний історик Матіас Флакк Іллірик, які змушені були залишити Саксонію після поразки протестантів у Шмалькальденській війні²⁷. Педагогіум, однак, не зміг налагодити свою діяльність. Імовірно, це пояснюється тим, що тимчасово запрошені викладачі незабаром залишили Брауншвейг, а послідовників, які мали б відповідний рівень знань, у місті не було.

Однак не слід вважати, що проведення Реформації в землях Німеччини було пов'язано лише з діяльністю священнослужителів та вчителів, які запрошувалися з Віттенберга. Так, “Відгук дияконів про шкільну справу у Брауншвейзі” (1547) виразно відбив настрої місцевого бюргерства. Цей документ, зокрема, вимагав постійного функціонування лекторія, где щотижня відбувалися б чотири лекції за Священним Писанням²⁸. Подібним чином діяв і лекторій у Гамбурзі²⁹. Те, що на діяльності лекторія наполягали самі бюргери, переконливо доводить: Реформація мала масову підтримку городян.

Можна припустити, що за відсутності університетів завдання готувати компетентні місцеві кадри священнослужителів і викладачів покладалося саме на лекторії. Вирішення цього завдання дозволило б німецьким містам не звертатися до Віттенберга кожного разу, коли виникала потреба призначити на посаду нового проповідника або вчителя. В аналогічному закладі – Тюбінгенському лекторії – викладачі місцевого університету читали лекції³⁰.

Характерною рисою внутрішнього розвитку німецьких університетів у часи Реформації стало зростання їх чисельності. В ці роки було засновано ряд нових університетів: Марбурзький (1527), Кенігсберзький (1544), Єнський (1556)³¹. Видатну роль у реформуванні німецької вищої школи відіграв соратник Лютера Філіп Меланхтон. Він входив до складу Ради Марбурзького університету – першої вищої школи в євангелічних землях, заснованої без папського дозволу³². У 1535 р. Меланхтон працював у Тюбінгені, а у 1539 р. – у Лейпцізі, розробивши статuti для університетів цих міст. У 1545 р. був затверджений новий статут Віттенберзького університету, у складанні якого також брав участь Меланхтон³³. Реформатор також допомагав порадами герцогові Альбрехту при заснуванні Кенігсберзького університету.

Крім організаційної роботи щодо заснування навчальних закладів, Меланхтон приділяв увагу реформуванню методики занять у вищій школі. Новим кроком у її розвитку стало запровадження декламацій – публічних виступів студентів на вільні теми³⁴. Це мало активізувати самостійну діяльність студентів, розвинути їхнє мислення, оскільки зосередження на вивченні лекцій закріплювало перш за все відтворювальні, а не творчі уміння студентів.

Розвиток вищої школи Німеччини в ці часи відбувався у складних умовах. Характерним для епохи Реформації явищем стала територіалізація (Territorialisierung) – необмежене панування князів у власних територіях. Під впливом євангелічних ідей цей процес пришвидшився і здобув правове обґрунтування. Саме тому ряд німецьких князів виявився зацікавленим у якнайшвидшому втіленні цих ідей у життя³⁵.

Територіалізація була тісно пов'язана з конфесіоналізацією (Konfessionalisierung). Сутність цього процесу полягала у наданні Реформації виразного політичного забарвлення. Підтримка євангелізму або протистояння йому впливали на посилення самосвідомості мешканців певних територій³⁶. Церковна організація все більше контролювалася світською вла-

дою. Внаслідок цього представники адміністрації намагалися спрямувати це самоусвідомлення суспільства через діяльність церковних інститутів у заздалегідь визначені межі.

Через посилення конфліктів між правителями різних земель Німеччини значно утруднювалося вільне пересування студентів з одного університету до іншого. Роздрібненість країни об'єктивно утруднювала перехід до інших вищих навчальних закладів. А в деяких випадках зустрічалися заборони з боку керівництва університетів таких переходів; здебільшого це визначалося різницею у віросповіданні між католиками і протестантами³⁷. Так, у німецьких землях у XVI-XVII ст. діяли 7 університетів, які контролювалися Ватиканом (у Кельні, Відні та ін.). Вони зберігали традиції схоластичної освіченості.

Свої вищі навчальні заклади (*studia superiora*) почав відкривати орден єзуїтів. На території Священної Римської імперії вони стали діяти з початку 50-х рр. XVI ст.: спочатку – у Відні, далі – у Празі, Інгольштадті та інших містах. Активність єзуїтів у сфері освіти визначалася їх бажанням утримати і зміцнити позиції католицизму в німецьких землях. На думку Петра Канізія – викладача Інгольштадтського університету і автора першого католицького Катехізису, “не легше залучити до нашого Товариства (ордену єзуїтів – С.К.) одного німця, ніж двадцять італійців або іспанців”³⁸.

Посилення позицій єзуїтів у ряді німецьких університетів пояснювалося, головним чином, правом регулювати розподіл місць викладачів, яке було здобуте завдяки спеціальним привілеям. Тепер жодна університетська кафедра в католицьких територіях Німеччини не могла самостійно поповнюватися новими викладачами. Водночас слід відзначити і певні досягнення єзуїтських наставників у викладенні навчальних дисциплін. Зокрема, вони приділяли серйозну увагу дотриманню логіки викладу матеріалу, ясності та доступності мови³⁹. Але ряд дисциплін, які не були пов'язані з оволодінням ортодоксальною теологією (історія, математика, етика), були відсунені в єзуїтських навчальних закладах на другий план. В основі викладення філософії у цих закладах залишалося вивчення аристотелізму у католицькій інтерпретації⁴⁰.

Виникнення конфесійних розходжень між різними територіями Німеччини привело до того, що можновладцям тепер легше було організувати підготовку спеціалістів – юристів, лікарів, теологів – у власних володіннях. Територіальні князі були зацікавлені у створенні нових навчальних закладів, програма яких відповідала би принципам діяльності місцевої Церкви. Водночас це давало можливість для контролю підготовки світських чиновників⁴¹. Крім того, для німецьких можновладців організація власних університетів до певної міри була і питанням престижу. Так, піднесення Саксонії у середині XVI ст. було пов'язане не тільки з розвитком гірничої справи та ремесел, але і з діяльністю університетів у Вігтенберзі і Лейпцізі, які в цей час належали до найбільших вищих шкіл Німеччини⁴².

В часи Реформації збереглися основні організаційні форми середньовічних університетів:

самоврядування, чотири основні факультетів. Проте в цій системі відбулися певні зміни. Молодший – артистичний факультет був перетворений на філософський. Була запроваджена система постійних лекцій, які фінансувалися місцевою владою. Завдяки більш тривалому навчанню у середній школі збільшився і середній вік студентів (до 17-18 років)⁴³.

Зміст університетської освіти в часи Реформації відповідав перш за все інтересам євангелічного духовенства і чиновництва – тих верств, які виокремилися саме на початку раннього нового часу. Вища теологічна освіта поступово ставала обов'язковою для всього духовенства⁴⁴. Крім того, навчання в університеті забезпечувало додаткові можливості зайняти вищі адміністративні посади. Так, серед членів магістрату Брауншвейга у 20-40-і рр. XVI ст. був ряд випускників Ерфуртського, Віттенберзького, Лейпцізького університетів, які підтримали Реформацію⁴⁵.

Таким чином, в часи Реформації ставлення її лідерів до університетів поступово уточнювалося і зазнавало певних змін. Розпочавши із жорсткої критики університетів, спрямованої проти схоластики, реформатори пізніше оцінили роль вищої школи для підготовки освічених прибічників євангелізму. Крім університетів, це ж завдання мали виконувати і нові навчальні заклади – педагогіуми, а також лекторії, що утворювалися у містах, де університети були відсутні. Завдяки різнобічній програмі лекторії стали своєрідними “малими університетами”, які продовжили свою діяльність і в новий час.

Діяльність вищих навчальних закладів сприяла більшій активності німецьких бюргерів у проведенні Реформації, їх тяжінню до самостійного проведення перетворень. Останнє прагнення, однак, стримувалося як віттенберзькими реформаторами, так і представниками місцевої територіальної адміністрації, які прагнули забезпечити підтримку університетами власної церковної та світської політики. Суттєвих змін у соціальному складі студентів та матеріальному забезпеченні німецьких університетів на той час ще не відбулося.

¹ Раумер К. фон. История воспитания и учения от возрождения классицизма до нашего времени. – СПб., 1875. – Ч. 1; Паульсен Ф. Германские университеты. – СПб., 1904; Циглер Т. Руководство по истории педагогики. – Пг.-К., б.г.; Reble A. Geschichte der Pädagogik. – Stuttgart, 1969; Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. – München, 1996. – Bd. 1.

² Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. – München, 1996. – Bd. 1.

³ Karant-Nunn S. C. The Reality of Early Lutheran Education // Lutherjahrbuch. – 1990. – 57. Jg. – S. 128-146.

⁴ Андреева О.А. Трактат XIV в. «О похвале клиру» как источник по ранней истории немецких университетов // Университеты Западной Европы: Средние века. Возрождение. Просвещение. – Иваново, 1990. – С. 131.

⁵ Румянцева К. Традиции миннезанга и гуманистическая культура в творчестве Михеля Бехайма // Возрождение: культура, образование, общественная мысль. – Иваново, 1985. – С. 109.

⁶ Бэрд Ч. Реформация XVI века в её отношении к новому мышлению и знанию. – СПб., 1897. – С. 42-43.

⁷ Культура Западной Европы в эпоху Возрождения. – М., 1996. – С. 97.

⁸ Koller H. Stadt und Universität im Spätmittelalter // Stadt und Universität im Mittelalter und in der früheren Neuzeit. – Sigmaringen, 1977. – S. 23-24.

⁹ Ладыжец Н.С. Развитие идеи западного университета. Социально-философский анализ. – Ижевск, 1991. – С. 7.

¹⁰ Андреева О.А. Ук. соч. – С. 138.

- ¹¹ Ивашин И.Ф. Социально-классовое содержание и значение «Писем тёмных людей» как источника по немецкому гуманизму // Учёные записки Свердловского государственного пединститута. Вып. 2. – Свердловск, 1939. – С. 127.
- ¹² Струков Б.Г. Экономическое и юридическое положение первых немецких университетов конца XIV – начала XV вв. // Из истории университетов Европы XIII-XV вв. – Воронеж, 1984. – С. 32-33.
- ¹³ Струков Б.Г. Имущественный и социальный статус немецкого студенчества в конце XIV – первой половине XV вв. // Из истории университетов Европы XIII-XV вв. – Воронеж, 1984. – С. 55.
- ¹⁴ Немилов А.Н. Немецкие гуманисты XV века. – Л., 1979. – С. 137-138.
- ¹⁵ Moeller V. Deutschland im Zeitalter der Reformation. – Göttingen, 1999. – S. 44.
- ¹⁶ Лютер М. К христианскому дворянству немецкой нации об исправлении христианства // Лютер М. Время молчания прошло. – Харьков, 1994. – С. 69-70.
- ¹⁷ Голубкин Ю.А. Из любви к истине // Лютер М. Время молчания прошло. – Харьков, 1994. – С. 260.
- ¹⁸ Лютер М. К христианскому дворянству немецкой нации об исправлении христианства // Лютер М. Время молчания прошло. – Харьков, 1994. – С. 68.
- ¹⁹ Стам С.М. Гуманизм и церковно-реформационная идеология // Культура эпохи Возрождения и Реформация. – Л., 1981. – С. 31.
- ²⁰ Дятлов В.О. “В ім’я Бога і загального добра”. Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація. – Чернівці, 1997. – С. 245-246.
- ²¹ Бэрд Ч. Ук. соч. – С. 186-187.
- ²² Дятлов В.О. Вказ. праця. – С. 248.
- ²³ Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы // Лютер М. Время молчания прошло. – Харьков, 1994. – С. 153-180.
- ²⁴ Der erbarne stadt Brunswig christlike ordeninge to denste dem hilgen evangelio, christliker leve, tucht, frede und eynicheit. Ock darunder vele christlike lere vor de borgere // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen, 1955. – Bd. 6. Halbband 1. – S. 364.
- ²⁵ Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы // Лютер М. Время молчания прошло. – Харьков, 1994. – С. 172.
- ²⁶ Koldewey F. Einleitung I // Monumenta Germaniae Paedagogica. – Berlin, 1886. – Bd. 1. – S. LVIII.
- ²⁷ Moderhack R. Braunschweig – das Bild der Stadt in 900 Jahren. – Braunschweig, 1985. – Bd. 1. – S. 42.
- ²⁸ Gutachten der Kastenherren über das Schulwesen der Stadt // Monumenta Germaniae Paedagogica. – Berlin, 1886. – Bd. 1. – S. 88.
- ²⁹ Kirchenordnung für Hamburg von 1529 // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig, 1913. – Bd. 5. – S. 499.
- ³⁰ Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. – München, 1996. – Bd. 1. – S. 306.
- ³¹ Паульсен Ф. Ук. соч. – С. 29.
- ³² Moeller V. Op. cit. – S. 121.
- ³³ Раумер К. фон. Ук. соч. – Ч. 1. – С. 431.
- ³⁴ Штупперих Р. Филипп Меланхтон (1497-1560) // Классики теологии / Эпоха Реформации и Контрреформации. – Харьков, 2005. – С. 123.
- ³⁵ Blickle P. Die Reformation im Reich. – Stuttgart, 2000. – S. 217.
- ³⁶ Reinhard W. Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters // Zeitschrift für historische Forschung. – 1983. – № 10. – S. 255-277.
- ³⁷ Паульсен Ф. Ук. соч. – С. 31.
- ³⁸ Moeller V. Op. cit. – S. 175.
- ³⁹ Культура Западной Европы в эпоху Возрождения. – М., 1996. – С. 117.
- ⁴⁰ Джурицкий А.Н. История зарубежной педагогики. – М., 1998. – С. 135.
- ⁴¹ Паульсен Ф. Ук. соч. – С. 30.
- ⁴² Moeller V. Op. cit. – S. 180.
- ⁴³ Паульсен Ф. Ук. соч. – С. 35.
- ⁴⁴ Там же. – С. 32.
- ⁴⁵ Wriedt K. Bürgertum und Studium in Norddeutschland während des Spätmittelalters // Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters. – Sigmaringen, 1986. – S. 516.